

СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІТОМЕЛІОРАТИВНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СПЕЦІАЛЬНИХ СЛОВНИКАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

© Петрова Т. О., 2014

У статті висвітлено актуальні проблеми явища синонімії та антонімії у фітомеліоративній системі; схарактеризовано синоніми й антоніми за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними, частинимовною приналежністю); простежено взаємозв'язок синонімічних та антонімічних відношень у галузевій терміносистемі фітомеліорації.

Ключові слова: українська мова, термін, термінологічна одиниця, термінологічна система, синонімічні відношення, антонімічні відношення, спеціальний словник.

The urgent problems of synonymy and antonymy in the phytoameliorative system are considered; synonyms and antonyms are characterized by different criteria (structure, concept-semantic, morphology); the correlation between synonymous and antonymous relations in the terminology of phytoamelioration is studied.

Keywords: Ukrainian language, term, terminological unit, terminological system, synonymous relation, antonymous relation, special dictionary.

Проблема синонімії та антонімії є однією з найбільш складних та дискусійних у термінологічній семасіології. Явище синонімії в українській термінології досліджують А. Коваль [4], А. Крижанівська [9], І. Кочан [7], Т. Панько [13] та інші. Синонімію галузевих термінів, зокрема військових, термінів генетики, землеустрою та кадастру, машинобудування, менеджменту тощо, розглядають відповідно Я. Яременко [24], Т. Соколовська [19], О. Тур [20], Н. Краснопольська [8], О. Литвин [11].

Термінологічним аспектам явища антонімії у царині термінології присвячені праці Л. А. Лисиченко [10], Т. В. Михайлової [12], Т. Панько [13] та інших. Антонімічні відношення в багатьох галузевих терміносистемах, зокрема авіації, біології, гірничої та дорожньо-будівельної справи, холодильної техніки, видавничої і швацької термінології, криміналістики й туризму характеризують відповідно Л. Халіновська [21], Л. Симоненко [16], О. Колган [6], Н. Книщенко [3], О. Южакова [23], М. Процик [14], О. Романова [15], Є. Ковкіна [5], І. Черненко [22]. Особливості парадигматичної організації українських термінів фітомеліорації в спеціальних словниках початку ХХ ст. з погляду синонімії та антонімії спеціально не вивчалися. Це зумовлює актуальність нашої теми. Метою статті є виявлення особливостей семантики, структури й функціонування синонімів та антонімів у фітомеліоративній термінології, а також простеження перетину синонімічних та антонімічних зв'язків у галузевій терміносистемі фітомеліорації.

Матеріалом нашого дослідження є терміни, вилучені методом суцільної вибірки зі спеціальних словників початку ХХІ ст.: «Лісова меліорація агроландшафтів: словник-довідник термінів та визначень» [1] та «Лісові меліорації: термінологічний словник» [2].

Аналіз особливостей синонімії фітомеліоративної термінології дає підстави представляти її класифікацію за такими ознаками: за ступенем абсолютної тотожності значення (абсолютні та часткові синоніми); за структурою (синтетичні, аналітичні). Терміни-синоніми фітомеліорації переважно абсолютні синоніми, тому що їх визначення ідентичні (*ландшафтні рубки – рубки формування ландшафту, розмив ґрунту – ерозія ґрунту водна*). Часткові синоніми можуть утворювати родові відношення (*водозатримуючий вал – дорога, водозатримуючий вал – канава, водозатримуючий вал – тераса, насадження лісові мулофільтри – насадження лісові кольматуючі*):

насадження лісові
насадження лісові мулофільтри
насадження лісові кольматуючі

водозатримуючий вал
водозатримуючий вал–дорога
водозатримуючий вал–канава
водозатримуючий вал–тераса

Серед виокремлених синонімів виділяємо велику групу терміноодиниць аналітичного типу, що заміщуються синтетичними, і навпаки. Синонімія означеного типу утворена за такими моделями:

- **багатокомпонентний термін – однокомпонентний термін** (*водозбірна площа – водозбір, галерейні ліси – тугаї, ґрунтовий покрив – ґрунт, водозатримуючий вал – тераса, ґрунт карбонатний – рендзина, ділянка тестова – сегмент, ерозія ґрунтів вітрова – дефляція, землі незручні – неугіддя, зона лісостепова – лісостеп, зона напівпустелі – напівпустеля, зона пустелі – пустеля, зона степова – степ, сільовий потік – сіль, сумарне випаровування – евапотранспірація, угруповання рослинне – фітоценоз, тип лісової ділянки – едапон*).

З-поміж наведених синонімів виділяємо модель «власне український термін – іншомовний термін», однак не всі термінологічні одиниці є абсолютними синонімами: наприклад, *абсорбція – вбирання*, де «*абсорбція – від лат. absorbens – поглинаючий*, вбирання газів або рідин, а також світла і звуку всім об'ємом (на відміну від адсорбції) рідини чи твердого тіла (абсорбента)» [17], а «*вбирання, поглинання – втягування чогось усередину*» [18, с. 300];

- **багатокомпонентний термін – багатокомпонентний термін** (*ажурність смуги лісової – конструкція смуги лісової ажурної, екологічна піраміда – піраміда біомас, лінійна ерозія ґрунтів – глибинна ерозія, ландшафтні рубки – рубки формування ландшафт, текстура ґрунту – гранулометричний склад ґрунту*);

- **багатокомпонентний термін – аббревіатура** (*агропромисловий комплекс – АПК, агротехнічні протиерозійні заходи – АПЗ, адаптивна система землеробства – АСЗ, азонна напруженість території – АНТ, азонна рослинність – АЗ, елементарна структурна одиниця агроландшафту – ЕСО, лісомеліоративна станція – ЛМС, розрахунково-технічна карта – РТК, цифрова модель місцевості – ЦММ, цифрова модель рельєфу – ЦМР, цифрова топографічна карта – ЦТК, несприятливі і небезпечні природні явища – ННПЯ тощо*). Зауважимо, що виникнення синонімів-аббревіатур у межах певної галузі спричинене потребою замінити термін або терміносполуку їхньою скороченою формою. Це закономірно, оскільки кожна мовна система, а особливо термінологічна, прагне до лаконічності й має здатність до словесно-матеріальної компресії зі збереженням такого ж обсягу інформації. Однак не до всіх терміносполук виникають аббревіальні відповідники, головною найбільш суттєвою передумовою їх появи є рівень стійкості й частота вжитку.

Виділяємо групу термінів, що містять синоніми до одного з компонентів термінологічної словосполуки: *ліси байрачні (балкові), меліорація лісова ярів (балок), система насаджень (смуг) лісових захисних, зімкнутість крон (пологу), вирубування чагарників (кущів), вологемність ґрунту найменша (польова, польова гранична)*.

Наявність же значної кількості синонімів допомагає терміносистемі найповніше задовольняти потреби наукового спілкування, а також забезпечує належний рівень культури наукової мови. Відносно високий ступінь синонімії (4,4% від загальної кількості одиниць) характерний для фітомеліоративної термінології на етапі її становлення (кінець ХХ – початок ХХІ століть).

Проведений нами аналіз антонімічних відношень у терміносистемі фітомеліорації засвідчив, що найчастіше вони встановлюються між одиницями, які позначають ознаки, якості та властивості (*співтовариство вертикальне – співтовариство горизонтальне, стік внутрішньогрунтовий – стік поверхневий, рослинність антропогенна – рослинність природна*) або дії, процеси (*солонцювання – розсолонцювання, зрошення – осушення* тощо). Частиномовне вираження антонімії у фітомеліоративній термінології репрезентоване насамперед прикметниками (*верхові води – ґрунтові води, ландшафт антропогенний – ландшафт природний*), іменниками (*макрорельєф – мікрорельєф, угіддя – неугіддя опріснення – засолення*), дієприкметниками (*піски закріплені – піски рухливі, схил гірський залісений – схил гірський оголений*).

За планом вираження антонімічні одиниці в термінології фітомеліорації представлені аналі-

тичними й синтетичними термінами. Антонімічні **синтетичні** терміни характеризуємо за різними параметрами:

1) **за кількістю кореневих морфем**: прості й складні. До простих належать такі антоніми, які у морфемному складі мають лише одну кореневу морфему: *залісення – опустелювання*. Складних антонімічних синтетичних термінів не виявлено;

2) **за якістю (подібністю) кореневих морфем** фіксуємо такі термінологічні одиниці:

- **різнокореневі**, лексичні: *зрошення – осушення*;

- **однокореневі**. Антонімічні значення реалізуються протиставленням безпрефіксального слова префіксальному: *угіддя – неугіддя, солонцювання – розсолонцювання*. Крім однокореневої антонімії, що ґрунтується на кореляції префіксів, існують терміни-антоніми **змішаного** типу, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других: *макроелементи – мікроелементи, макрорельєф – мікрорельєф*. Такі усічені основи *макро-* і *мікро-* містять у собі ознаки протилежності розміру;

3) **за частиномовним вираженням** в українській фітомеліоративній термінології серед антонімічних синтетичних терміноодиниць виділяємо лише іменникові: *залісення – опустелювання, угіддя – неугіддя*;

4) **за походженням** визначаємо такі типи синтетичних термінологічних антонімічних пар (ТАП): власне українські (*зрошення – осушення, солонцювання – розсолонцювання, угіддя – неугіддя*), запозичені – інтернаціоналізми (*макрорельєф – мікрорельєф, натуралізація – ренатуралізація*).

Таким чином, в українській термінології фітомеліорації функціонує невелика кількість синтетичних терміноодиниць. Проте синтетичні терміни становлять основний склад фітомеліоративної терміносистеми.

Серед антонімічних аналітичних термінів **за кількістю складових** виділяємо такі:

1) **двокомпонентні**: (*землеробство стале – землеробство нестале, ландшафт антропогенний – ландшафт природний, вершина яру – глибина яру, піски закріплені – піски рухливі, рекультивація постійна – рекультивація тимчасова, розвівання пісків – закріплення пісків, насадження чагарників – вирубування чагарників, норма зрошувальна – норма осушення, рубка суцільна – рубка догляду, співтовариство вертикальне – співтовариство горизонтальне, стік внутрішньогрунтовий – стік поверхневий, розселення активне – розселення пасивне, рослинність антропогенна – рослинність природна, ландшафти сухостепові – ландшафти лісо аграрні, тераса гребенеподібна – тераса траншейна тощо*). Крім того, **двокомпонентні** терміноодиниці можуть бути протиставлені **одно-слівним**, наприклад: *землі незручні – неугіддя*;

2) **трикомпонентні**: (*лісомеліорація крупних (пропонуємо замість крупних використовувати великих) рік – лісомеліорація малих рік, схил гірський залісений – схил гірський оголений, смуга лісова багаторядна – смуга лісова однорядна, вологоємність ґрунту найменша – вологоємність ґрунту повна*);

3) **чотирикомпонентні**: (*активність ґрунту нітрифікаційна – активність ґрунту денітрифікаційна, висота лісової смуги загальна – висота лісової смуги середня*). Зауважимо, що трикомпонентні терміни можуть мати антонімічну чотирикомпонентну терміноодиницю, і навпаки: *вологоємність ґрунту максимальна молекулярна – вологоємність ґрунту найменша, зміни природного середовища незворотні – зміни середовища зворотні*;

4) **п'ятикомпонентні**: (*сторона смуги лісової захисної завітрянна – сторона смуги лісової захисної навітрянна*). Отже, у термінології фітомеліорації серед антонімічних пар за кількістю складових переважають двокомпонентні терміни.

За кількістю кореневих морфем серед аналітичних антонімів виділяємо:

- **прості протиставлювані компоненти**: (*вершина яру – глибина яру, ландшафт природний – ландшафт техногенний, піски закріплені – піски рухливі, розселення активне – розселення пасивне, яр верховий – яр донний*);

- **складні компоненти**: (*смуга лісова багаторядна – смуга лісова однорядна, ландшафти лісоаграрні – ландшафти сухостепові*);

- прості компоненти, протиставлювані складним, і навпаки (*грунти лісонепридатні – ґрунти придатні, ерозія агротехнологічна – ерозія геологічна, стік внутрішньогрунтовий – стік поверхневий, тераса гребенеподібна – тераса траншейна*).

Протиставлювані компоненти в аналітичних термінах можуть бути і різнокореневі, і однокореневі. У різнокорневих компонентах протилежність виражається різними коренями та основами (*верхові води – ґрунтові води, меліорація великих рік – меліорація малих рік, родючість природна – родючість штучна, розселення природне – розселення штучне*), у однокорневих – додаванням до того самого кореня чи основи антонімічних префіксів або частки «не» (*активність ґрунту нітрифікаційна – активність ґрунту денітрифікаційна, ґрунти лісонепридатні – ґрунти придатні, землеробство стале – землеробство нестале, зміни природного середовища зворотні – зміни середовища незворотні*).

За походженням протиставлювані компоненти антонімічних термінів-словосполук є:

- **питомими**: *схил гірський залісений – схил гірський оголений, насадження чагарників – вирубування чагарників, яр верховий – яр донний*;

- **запозиченими**: *ерозія антропогенна – ерозія геологічна, співтовариство вертикальне – співтовариство горизонтальне, розселення активне – розселення пасивне*;

- **питомими й запозиченими**: *вологоємність ґрунту максимальна молекулярна – вологоємність ґрунту найменша, ландшафт антропогенний – ландшафт природний, тераса гребенеподібна – тераса траншейна*.

За поняттєво-семантичними зв'язками виділяємо такі типи ТАП:

а) контрарні – між протилежними поняттями існують одне або кілька проміжних понять, наприклад:

- **синтетичні** (*нанорельєф – мікрорельєф – макрорельєф – мегарельєф*);

- **аналітичні** (*верхові води – ґрунтові води – міжпластові води – карстові води – трищинні води, висота смуги середня – висота лісової смуги захисна – висота лісової смуги загальна, вологоємність ґрунту найменша – вологоємність ґрунту повна – вологоємність ґрунту максимальна молекулярна, яр донний – яр схиловий – яр верховий*);

б) контрадикторні – відношення між членами яких є суперечними, або контрадикторними. Обсяги видових понять у ТАП становлять увесь обсяг родового поняття; один з антонімів заперечує відмінну сему в плані змісту другого антоніма, але не замінює її [14, с. 8]. Наприклад, *землеробство стале – землеробство нестале, активність ґрунту нітрифікаційна – активність ґрунту денітрифікаційна*;

в) комплементарні – антоніми позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття без проміжних ланок: *родючість природна – родючість штучна, рослинність антропогенна – рослинність штучна*;

г) векторні – антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємозворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *заліснення – опустелювання, опріснення – засолення, натуралізація – ренатуралізація, співтовариство вертикальне – співтовариство горизонтальне, солонцювання – розсолонцювання, стік внутрішньогрунтовий – стік поверхневий*;

д) координатні – антоніми позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *вершина яру – глибина яру*.

За обсягом протиставлюваної семантики членів ТАП виділяємо **повні** антонімічні одиниці [14, с. 9], зокрема: *землеробство стале* («землеробство у таких ґрунтово-кліматичних районах, де за умов дотримання рекомендаційних технологій щороку гарантується висока урожайність сільськогосподарських культур ...») – *землеробство нестале* («землеробство у районах з надмірним (Полісся), недостатнім (Степ) або несталим (південно-східний Лісостеп) зволоженням та різкими перепадами інших елементів природи ...»), а також *активність ґрунту нітрифікаційна – активність ґрунту денітрифікаційна, зміни середовища зворотні – зміни природного середовища незворотні, землі зрошувані – землі незрошувані*.

Між синонімічними рядами виявляються симетричні антонімічні відношення: вони утворюють мікросистему, де антонімічні компоненти взаємно пов'язані з мікросистемою синонімічного ряду [21, с. 185]. Отже, антонімія синонімічних рядів або синонімія антонімічних протиставлень становлять термінологічне антонімічно-синонімічне об'єднання (ТАСО) [19] – тип термінологічного об'єднання, у якому члени ТАП, протиставлювані між собою, мають синоніми, наприклад: *вершина яру (балки) – глибина яру, ерозія антропогенна (агротехнологічна) – ерозія геологічна, ерозія давня – ерозія прискорена (антропогенна), землі незручні (неугіддя) – угіддя, ландшафт антропогенний (техногенний) – ландшафт природний*.

Таким чином, у терміносистемі фітомеліорації антонімія представлена такими поняттєво-семантичними зв'язками: контрарними, контрадикторними, комплементарними, векторними й координатними. Найчисельнішими серед них є контрарні й векторні антоніми. У фітомеліоративній терміносистемі виявлено синтетичні й аналітичні антонімічні пари, переважають аналітичні двокомпонентні терміноодиниці. За словотворчою структурою антоніми означеної терміносфери представлені кореневими, складними словами. За кількістю корневих морфем переважають прості протиставлювані компоненти.

Перспективи подальшого дослідження системних відношень в українській фітомеліоративній термінології можуть бути реалізовані в термінологічному аспекті, що пов'язаний із розробленням теорії укладання словників різного типу фітомеліоративної лексики. Крім того, видається важливим розглянути особливості мовного вираження понять фітомеліорації, що утворюють синонімічні, антонімічні та родо-видові зв'язки з погляду відповідності мовних форм нормам сучасної української мови.

1. Гладун Г.Б. Лісові меліорації агроландшафтів : слов.-довід. термінів та визначень / Г. Б. Гладун. – Х. : Нове слово, 2003. – 161 с.
2. Гладун Г. Б. Лісові меліорації: термінолог. слов. / Г. Б. Гладун. – 2-ге вид., допов. – Х. : Нове слово, 2008. – 224 с.
3. Книщенко Н. Особливості прояву відношень антонімії в системі сучасної дорожньо-будівельної термінології / Наталія Книщенко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2012. – № 733. – С. 107–109.
4. Коваль А. Синоніміка в термінології / А. Коваль // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 157–169.
5. Ковкіна Є. Антонімія у термінологічній системі криміналістики / Є. Ковкіна // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія «Філологія». – 2012. – № 1014. – Вип. 65. – С. 18–21.
6. Колган О. Антонімія української гірничої термінології / Олена Колган // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 53–56.
7. Кочан І. Синонімія у термінології / І. Кочан // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 32–34.
8. Краснопольська Н. Синонімія у термінології менеджменту / Н. Краснопольська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – 2005. – Вип. VI. – С. 111–114.
9. Крыжановская А. Сопоставительное исследование терминологии современного русского и украинского языков / А. Крыжановская. – К. : Наук. думка, 1985. – 204 с.
10. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид-во ХДПУ, 1997. – 132 с.
11. Литвин О. Синонімія та варіантність в українській машинобудівній термінології / О. Литвин // Вісник Львів. нац. ун-ту. Серія «Філологічна». – 2000. – Вип. 29. – С. 279–284.
12. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. Михайлова. – Х., 2001. – 184 с.
13. Панько Т. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
14. Процик М. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології / Марія Процик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2006. – № 559. – С. 293–295.
15. Романова О. Антонімічні відношення в українській швацькій термінології / Оксана Романова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2012. – № 733. – С. 149–154.
16. Симоненко Л. Формування української біологічної термінології / Л. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 152 с.
17. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=111&action=show>.
18. Словник української мови : в 11 томах. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1970. – 827 с.
19. Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в україн-

ській терміносистемі з генетики / Т. Соколовська // *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т укр. мови; Ком. наук. термінології; ред. кол. Л. Симоненко (відп. ред.) [та ін.]. – К., 1998. – С. 171–174. 20. Тур О. Явище синонімії в українській термінології землеустрою та кадастру / О. Тур // *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. VI. – С. 221–224. 21. Халіновська Л. А. Явище антонімії в авіаційній термінології / Л. Халіновська // *Науковий вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. – 2010. – С. 366–369. 22. Черненко І. Антонімічні відношення в українській термінології туризму / Ірина Черненко // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – 2010. – № 675. – С. 183–186. 23. Южакова О. Антонімічні відношення у науково-технічному тексті (на матеріалі термінології холодильної техніки) / Олена Южакова // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – 2006. – № 59. – С. 141–149. 24. Яремко Я. Розвиток синонімічних рядів в українській військовій термінології козацької доби / Я. Яремко // *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. VI. – С. 249–253.

УДК 811.161.2'373.46:616.8

Ірина Рибізант

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

ТЕРМІНИ НЕВРОЛОГІЇ ТА ЇХ ТРАКТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ

© Рибізант І. Л., 2014

У статті розглянуто терміни неврології як окремої галузі медицини. З'ясовано деякі особливості їх системної організації.

Ключові слова: українська мова, неврологічна термінологія, тлумачний словник, лексичне значення, афікс.

Terms of neurology as a separate branch of medicine are considered in the article. Some features of their system organization are distinguished.

Keywords: Ukrainian language, terms of neurology, explanatory dictionary, lexical value, affix.

Розвиток української медичної термінології тісно пов'язаний з формуванням термінології загалом. Сучасна українська термінологія прагне розвиватися відповідно до міжнародних стандартів. Тому проблема співвідношення українських та англійських медичних термінів є надзвичайно актуальною. Питанню іншомовних запозичень, співвідношення питомого та запозиченого присвячено безліч наукових праць українського мовознавства. Серед них варто пригадати роботи І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, О. Потебні та ін. У своїх дослідженнях цю проблему висвітлювали й такі сучасні мовознавці, як М. Жовтобрюх, Ю. Жлуктенко, С. Семчинський, П. Селігей та ін. Сьогодні медична термінологія є в полі зору як фахівців (Л. Петрух, І. Головка), так і філологів (Н. Цісар, І. Корнейко, Н. Місник) тощо.

Загальні питання створення наукових термінів цікавили мовознавців різних епох і країн, зокрема їх вивчали О. О. Реформатський, В. П. Даниленко, А. В. Лагутіна, Т. І. Панько, І. І. Ковалик, Т. Р. Киян та ін.

Л. Симоненко та Н. Місник у статті «Про «стан здоров'я» мови медицини» відзначають, що «сучасний етап розвитку термінознавства характеризується тим, що основним напрямком роботи в цій галузі є практичний аспект удосконалення термінології. Останнім часом науковці акцентують